

ՀՏԴ 581.9

Բուսաբանություն

Կարինե ԲԱԼԱՅԱՆ

ԱրՊՀ կենսաբանության ամբիոն, կ.գ.թ., դոցենտ,

e-mail: balayan-karine@mail.ru

ԱՐՑԱԽԻ ՖՐԻԳԱՆՈԻԴ ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Աշխատանքում ներկայացվում են 2017-2019 թթ. ընթացքում բույսերի վեգետացիայի տարբեր փուլերում Արցախի ֆրիգանոիդ (լեռնաչորասեր) բուսականության վերաբերյալ կատարված ուսումնասիրությունների և դաշտային հետազոտությունների արդյունքները: Ուսումնասիրվել են Արցախի լեռնաչորասեր բուսական ծածկույթի առանձնահատկությունները, կենսաբանական բազմազանության պահպանության հիմնախնդիրները: Արցախի տարածքում ֆրիգանային բուսականությունը բացառիկ բուսաաշխարհագրական հետաքրքրություն է ներկայացնում եթերայուղատու, գեղազարդային, ներկատու, համեմունքային և դեղատու բույսերի կազմով: Ներկայումս առանձնահատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել Արցախի բուսականության պահպանության հիմնախնդիրներին, որոնք ունեն գիտական կարևոր նշանակություն:

Բանալի բառեր՝ Արցախ, ֆրիգանոիդ բուսականություն, քսերոֆիտներ, գազ մանրագլխիկ, նշենի Ֆենցլիի, ցաքի փշոտ, դժնիկ Պալլասի, հասմիկ թփային, լերդախոտ սպիտակ, նոնեա դեղին:

К.Балаян

ФРИГАНОИДНАЯ РАСТИТЕЛЬНОСТЬ АРЦАХА И ПРОБЛЕМЫ ЕЕ СОХРАНЕНИЯ

В работе представлены результаты полевых исследований и изучений в 2017-2019гг. фриганоидной (горно-ксерофитной) растительности Арцаха на разных этапах вегетации растений. Изучены особенности горно-ксерофитного растительного покрова Арцаха и проблемы сохранения биоразнообразия. Фриганоидная растительность Арцаха представляет уникальный ботанико-географический интерес по составу эфиромасличных, декоративных, красильных, пряных и лекарственных растений. В настоящее время особое внимание следует уделять проблемам сохранения растительности Арцаха, которые имеют важнейшее научное значение.

Ключевые слова: Арцах, фриганоидная растительность, ксерофиты, астрагал мелкоголовчатый, миндаль Фенцля, держидерево колючее, жостер Палласа, жасмин кустарниковый, дубровник белый, ноня желтая.

K. Balayan**FRIGANOID VEGETATION OF ARTSAKH AND THE PROBLEMS OF ITS CONSERVATION**

The work presents the results of field research and studies in 2017-2019. at different stages of vegetation of plants of friganoid (mountain - xerophytic) vegetation of Artsakh. The features of the xerophytic mountain cover of Artsakh and the problems of biodiversity conservation were studied. The freeganoid vegetation of Artsakh is of unique botanical and geographical interest in the composition of essential oil, decorative, dyeing, spicy and medicinal plants. Currently, special attention should be paid to the problems of conservation of Artsakh vegetation, which are of major scientific importance.

Keywords. *Artsakh, friganoid vegetation, xerophytes, Astragalus microcephalus, Amygdalus fenzliana, Paliurus spina-christi, Rhamnus pallasii, Jasminum fruticans, Teucrium polium, Nonea lutea.*

Ֆրիգանոիդ կամ լեռնաչորասեր բուսականությունը Հայկական լեռնաշխարհի բնորոշ տիպերից է: Տարածված է առավելապես ժայռոտ և քարքարոտ լանջերին: Լեռնաչորասեր բուսականությունն ընդգրկում է ֆրիգանա, գազուտներ և տոմիլյարներ: Ֆրիգանայի բուսական ֆորմացիաներն աչքի են ընկնում խիստ չորադիմացկունությամբ՝ քսերոֆիտությամբ: Հիմնականում տարածված են մանրատերև թփուտները, բարձիկաձև բույսերը, ինչպես նաև բազմամյա և միամյա խոտաբույսերը: Լայն տարածում ունեն փշոտ թփատեսակները, գազերը և այլն [1]:

Արցախի ֆրիգանոիդ բուսականության տարրերի ուսումնասիրության ու գիտական հետազոտությունների կատարման համար մեր կողմից իրականացվել են հետևյալ երթուղիները՝ Ստեփանակերտ – Նորաքյուղ, Ստեփանակերտ – Դրախտիկ - Ազոխ, Ստեփանակերտ – Ջրակույս, Ստեփանակերտ – Մեծ Շեն, Ստեփանակերտ - Ճարտար և այլն, որոնց ընթացքում կիրառվել են նաև հերբարիումային, գիտական գույքագրման մեթոդները: Բուսատեսակների որոշումների ժամանակ օգտագործվել են դասական որոշիչներ [2, 3, 4]:

Արցախի տարածքում ֆրիգանայի կազմում թփերից հանդիպում են Ֆենցլիի նշենին (*Amygdalus fenzliana* (Fritsch) Lipsky.), մահալեբյան բալենին (*Cerasus mahaleb* L.), ուռատերև տանձենին (*Pyrus salicifolia* Pall.), Պալլասի դժնիկը (*Rhamnus pallasii* Fisch. et C.A. Mey.), ցաքի փշոտը (*Paliurus spina-christi* Mill.), հասմիկ թփայինը (*Jasminum fruticans* L.) և այլն (*սղյուսակ 1*):

Առավել տիպիկ ֆրիգանոիդ բուսականություն Արցախի տարածքում զարգացած է մինչև 1500 մ բարձրության վրա, առավելապես հարավահայաց լանջերին: Գազուտները կամ տրագականտաթփերն իրենցից ներկայացնում են փշոտ գազերի բուսուտներ, որտեղ

դոմինանտում է գազ մանրագլխիկը (*Astragalus microcephalus* Willd.): Դրանք աճում են չոր, քարքարոտ լանջերին:

Արցախի տարածքում հանդիպում են նաև բարձիկանման բույսեր՝ Սապնարմատ (*Gypsophila*), Կորնգան (*Onobrychis*) և այլ ցեղերի ներկայացուցիչներ: Տրագականտային բուսականության կոզյակներ հանդիպում են Ասկերանի, Մարտունու, Շուշիի, Մարտակերտի, Հաղորթի և Քաշաթաղի շրջաններում:

Ֆրիգանային բուսականության մյուս ենթատիպը միջերկրածովյան տոմիլյարներն են (զանազան հոտավետ չորասեր շրթնածաղկավորներ): Արցախի տարածքում տոմիլյարային լանդշաֆտում գերիշխում է կատվախոտը (*Nepeta*), որը պատկանում է խուլեդինջազգիների ընտանիքին: Խուլեդինջազգիների ներկայացուցիչներից տարածված են նաև Ուրց սողացող (*Thymus serpyllum*), Ուրցադաղձ բարակ (*Ziziphora tenuior*), Լերդախոտ սպիտակ (*Teucriura polium*), Սաղավարտուկ արևելյան (*Scutellaria orientalis*) տեսակները, ինչպես նաև գոդորիկազգիներից՝ Օնոսմա մանրապտուղը (*Onosma microcarpum*), բակլազգիներից՝ Դորիկնիում խոտայինը (*Dorycnium herbaceum* Will.), Գազ բուրավետը (*Astragalus fragrans* Willd.) և այլն:

Բազմամյա խոտաբույսերից տարածված են Բելևալիա Ֆոմինի (*Bellevia fominii* Woronow), Աստղաշուշան նեղատերև (*Ornithogalum tenuifolium* Guss), Ա. լեռնային (*O. montanum* Cirillo), Սագասխուկ նեղատերև (*Gagea tenuifolia* (Boiss.) Fomin), Հիրիկ կոմինդրային (*Iris imbricata* Lindl.), Հ. նեղատերև (*I. lineolata* (Trautv.) Grossh.), Հ. կովկասյանը (*Juno caucasica* (Hoffm.) Klatt.), Պապլոր մանրածաղիկը (*Muscari tenuiflorum* Tausch) և մի շարք այլ տեսակներ:

Լեռնաչորասեր բուսականությունն ընդգրկում է նաև քսերոֆիլ բույսեր ունեցող խոտային բուսատեսակներ, որոնցից են Փետրախոտ Լեսսինգի (*Stipa lessingiana* Trin.), Փետրախոտ արաբական (*Stipa arabica* Trin.), Փրփրուկ սովորական (*Filipendula vulgaris* M.), Մարգարտախոտ թաուրյան (*Melica taurica* K. Koch), Մարգարտախոտ տրանսիլվանյան (*M. transsilvanica* Schur), Սիգախոտ մարգագետնային (*Phleum pratense* L.) և այլն:

Բազմամյա խոտաբույսերը ֆրիգանայում սովորաբար աչքի են ընկնում մեծ դիմացկունությամբ: Բավականին երկար արմատային համակարգի շնորհիվ նրանք հողի խոր շերտերից խոնավություն են հայթայթում և հեշտությամբ դիմանում կլիմայի խիստ չորությանը:

*Աղյուսակ 1***ԱՐՅԱՆԻ ՖԻԳԱՆՈՒԴ ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԲԵՐԸ**

Ընտանիք	Ցեղ	Տեսակ
Ադոնոքսզիներ <i>Anacardiaceae</i>	Ադոնոքս – <i>Rhus</i>	1
Աստղաձաղկազգիներ <i>Asteraceae</i>	Սինձ – <i>Tragopogon</i>	1
	Կղմուխ – <i>Inula</i>	1
	Անթառամ – <i>Helichrysum</i>	1
	Եղերդակ – <i>Cichorium</i>	1
	Հազարատերևուկ – <i>Achillea</i>	1
	Անմեռուկ – <i>Xeranthemum</i>	2
Բակլազգիներ <i>Fabaceae</i>	Գազ – <i>Astragalus</i>	2
	Դորիկնիում – <i>Dorycnium</i>	1
	Պայթակենի – <i>Colutea</i>	1
Գողտրիկազգիներ <i>Boraginaceae</i>	Նոնեա – <i>Nonea</i>	1
	Օնոսմա – <i>Onosma</i>	1
Դաշտավլուկազգիներ <i>Poaceae</i>	Այծակն – <i>Aegilops</i>	2
	Փետրախոտ – <i>Stipa</i>	3
	Կծմախոտ – <i>Botriochloa</i>	1
	Մարգարտախոտ – <i>Melica</i>	2
	Սիզախոտ – <i>Phleum</i>	1
Դժնիկազգիներ <i>Rhamnaceae</i>	Դժնիկ – <i>Rhamnus</i>	1
	Ցաքի – <i>Paliurus</i>	1
Խուլեղինջազգիներ <i>Lamiaceae</i>	Աբեղախոտ – <i>Stachys</i>	2
	Ուրց – <i>Thymus</i>	2
	Ուրցադաղձ – <i>Ziziphora</i>	1
	Կորթին – <i>Satureja</i>	2
	Լերդախոտ – <i>Teucrium</i>	2
	Կատվադաղձ – <i>Nepeta</i>	1
	Սաղավարտուկ – <i>Scutellaria</i>	1
Հիրիկազգիներ <i>Iridaceae</i>	Հիրիկ – <i>Iris</i>	2
Զիթենազգիներ <i>Oleaceae</i>	Հասմիկ – <i>Jasminum</i>	1
Շուշանազգիներ <i>Liliaceae</i>	Պապլոք – <i>Muscari</i>	1
	Աստղաշուշան – <i>Ornithogalum</i>	1
	Սագասոխուկ – <i>Gagea</i>	1
	Մկնասոխ – <i>Scilla</i>	1

Ջղախտազգիներ <i>Plantaginaceae</i>	Ջղախտ - <i>Plantago</i>	1
Սրոհունդազգիներ <i>Hypericaceae</i>	Սրոհունդ - <i>Hypericum</i>	1
Վարդազգիներ <i>Rosaceae</i>	Մասբենի – <i>Rosa</i>	2
	Բալենի – <i>Cerasus</i>	1
	Սզնի – <i>Crataegus</i>	1
	Տանձենի - <i>Pyrus</i>	1
	Չմենի – <i>Cotoneaster</i>	2
	Փրփրուկ - <i>Filipendula</i>	1
Քաջվարդազգիներ <i>Paeoniaceae</i>	Քաջվարդ – <i>Paeonia</i>	1

Ըստ աղյուսակ 1 – ի՝ Արցախի ֆրիգանոիդ բուսականության մեջ առաջատար են վարդազգիների, խուլեդինջազգիների, բակլազգիների, աստղաձաղկազգիների և դաշտավուկազգիների ընտանիքի ներկայացուցիչները: Դժնիկազգիները, գողտրիկազգիները ներկայացված են 2–ական ցեղով և 2–ական տեսակով, իսկ աղտորազգիները, ջղախտազգիները, քաջվարդազգիները և ձիթենազգիները՝ 1 ցեղով ու 1 տեսակով:

Աղյուսակ 2-ում ներկայացված տվյալներից հետևում է, որ Արցախի ֆրիգանորդ բուսականության տարրերից 20 - ը հանդիպում են վարչական բոլոր շրջանների տարածքում, 18 – ը՝ որոշ շրջաններում, իսկ Քաջվարդ նեղատերևը՝ միայն Ասկերանի շրջանի Նորագյուղ համայնքի մերձակա տարածքում:

Աղյուսակ 2

ԼԵՌՆԱՉՈՐԱՍԵՐ ԲՈՒՍԱՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՐՑԱՒՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

N	Տեսակների անվանումը	Տարածվածությունն ըստ վարչական շրջանների	Նշանակությունը
1.	Գազ մանրագլխիկ <i>Astragalus microcephalus</i>	Բոլոր շրջաններում	Դեղատու
2.	Դժնիկ Պալլասի <i>Rhamnus pallasii</i>	Բոլոր շրջաններում	Գեղազարդիչ
3.	Ցաքի փշոտ <i>Paliurus spina - christi</i>	Բոլոր շրջաններում	Դեղատու
4.	Հասմիկ թփային <i>Jasminum fruticans</i>	Բոլոր շրջաններում	Գեղազարդիչ
5.	Տանձենի ուռատերև <i>Pyrus salicifolia</i>	Ասկերան, Մարտակերտ,	Դեղատու, վայրի պտղատու

		Մարտունի	
6.	Աղտոր դաբաղային <i>Rhus coriaria</i>	Մարտունի, Ասկերան, Մարտակերտ	Դեղատու, տեխնիկական, համեմունքային
7.	Սզնի Շովիցի <i>Crataegus szovitsii</i>	Հաղրուք, Մարտակերտ, Ասկերան, Շուշի	Դեղատու, վայրի պտղատու
8.	Մաարենի վրացական <i>Rosa iberica</i>	Բոլոր շրջաններում	Դեղատու, վայրի պտղատու
9.	Բալենի մահալեբյան <i>Cerasus mahaleb</i>	Մարտակերտ, Շուշի, Հաղրուք, Ասկերան	Դեղատու
10.	Նշենի Ֆենցլիի <i>Amygdalus fenzliana</i>	Ասկերան, Քաշաթաղ, Մարտակերտ, Հաղրուք	Դեղատու, սննդային
11.	Պայթակենի արևելյան <i>Colutea orientalis</i>	Ասկերան, Շուշի, Հաղրուք, Մարտակերտ	Գեղազարդիչ
12.	Սրոհունդ սովորական (արևքուրիկ) <i>Hypericum perforatum</i>	Բոլոր շրջաններում	Դեղատու
13.	Սաղավարտուկ արևելյան <i>Scutellaria orientalis</i>	Բոլոր շրջաններում	Գեղազարդիչ, դեղատու
14.	Կատվադաղձ Մեյերի <i>Nepeta Meyeri</i>	Բոլոր շրջաններում	Գեղազարդիչ
15.	Խնկածաղիկ սովորական <i>Origanum vulgare</i>	Բոլոր շրջաններում	Դեղատու, համեմունքային
16.	Լեդդախոտ սպիտակ <i>Teucrium polium</i>	Բոլոր շրջաններում	Դեղատու
17.	Ուրբոս սողացող <i>Thymus serpyllum</i>	Բոլոր շրջաններում	Դեղատու, համեմունքային
18.	Զղախոտ նշտարատերև <i>Plantago lanceolata</i>	Բոլոր շրջաններում	Դեղատու

19.	Հիրիկ ցանցավոր <i>Iris reticulata</i>	Հաղրութ, Ասկերան, Մարտակերտ, Քաշաթաղ	Գեղազարդիչ, դեղատու, երթերայուղատու
20.	Հիրիկ կովկասյան <i>Iris caucasica</i>	Շահումյան, Մարտակերտ, Ասկերան, Հաղրութ	Գեղազարդիչ, դեղատու, երթերայուղատու
21.	Շրեշ ուշագրավ <i>Eremurus spectabilis</i>	Մարտունի, Հաղրութ, Մարտակերտ, Ասկերան	Դեղատու, սննդային, գեղազարդիչ
22.	Շտերնբերգիա Ֆիշերի <i>Sternbergia Fischeriana</i>	Բոլոր շրջաններում	Գեղազարդիչ
23.	Պապլոր մանրածաղիկ <i>Muscari tenuiflorum</i>	Ասկերան, Մարտակերտ, Շուշի	Գեղազարդիչ
24.	Սինձ արևելյան <i>Tragopogon orientalis</i>	Հաղրութ, Շուշի, Քաշաթաղ	Դեղատու, սննդային
25.	Կոմուխ բրիտանական <i>Inula Britannica</i>	Բոլոր շրջաններում	Դեղատու
26.	Անթառամ հայկական <i>Helichrysum armenium</i>	Ասկերան, Հաղրութ	Դեղատու, համեմունքային
27.	Եղերդակ սովորական <i>Cichorium intybus</i>	Բոլոր շրջաններում	Դեղատու, սննդային
28.	Հազարատերևուկ սովորական <i>Achillea millefolium</i>	Բոլոր շրջաններում	Դեղատու
29.	Անմեռուկ չոված <i>Xeranthemum squarrosum</i>	Բոլոր շրջաններում	Դեղատու
30.	Անմեռուկ գլանաձև <i>Xeranthemum cylindraceum</i>	Բոլոր շրջաններում	Դեղատու
31.	Սագասոխուկ դեղին <i>Gagea lutea</i>	Ասկերան, Մարտակերտ, Շուշի	Գեղազարդիչ
32.	Աստղաշուշան	Շուշի, Քաշաթաղ,	Դեղատու,

	հայկական <i>Ornithogalum armenum</i>	Հաղորութ	Սննդային
33.	Մկնաստի սիբիրյան <i>Scilla sibirica</i>	Բոլոր շրջաններում	Գեղազարդիչ
34.	Նոնեա դեղին <i>Nonea lutea</i>	Մարտունի, Մարտակերտ, Հաղորութ, Ասկերան	Դեղատու, սննդային
35.	Օնոսմա մանրապտուղ <i>Onosma microcarpum</i>	Հաղորութ, Շուշի, Ասկերան, Շահումյան	Գեղազարդիչ
36.	Փրփրուկ սովորական <i>Filipendula vulgaris</i>	Բոլոր շրջաններում	Գեղազարդիչ, դեղատու
37.	Չմենի ամբողջաեզր <i>Cotoneaster integerrimus</i>	Մարտակերտ, Ասկերան, Շուշի	Գեղազարդիչ, դեղատու
38.	Խնկենի բթատերև <i>Pistacia atlantica</i>	Մարտակերտ, Ասկերան, Շուշի	Գեղազարդիչ, դեղատու
39.	Քաջվարդ նեղատերև <i>Paeonia tenuifolia</i>	Ասկերան	Գեղազարդիչ, դեղատու

Վերջին տարիներին կլիմայի ընդհանուր տաքացման, ինչպես նաև անտառների արհեստական նոսրացման հետևանքով ի հայտ են եկել բազմաթիվ վնասակար գործոններ, որոնց թվում առավել վտանգավոր են հիվանդությունների հարուցիչները, հրդեհների ավելացումը:

Արցախի տարածքում մեր կողմից կատարված գիտական հետազոտությունների արդյունքում բացահայտվել է, որ Խնկենի բթատերև - *Pistacia atlantica* Desf. subsp. *mutica* Fisch. տեսակի և Մասրենի - *Rosa* ցեղի ներկայացուցիչների մեծամասնությունը վարակված են գալլերով, որոնք հիմնականում վնասում են նշված բույսերի պտուղները:

Արցախի ֆրիգանոիդ բուսականության պահպանության, վերարտադրության և օգտագործման համար պետք է մշակել և իրականացնել գիտականորեն հիմնավորված հատուկ միջոցառումներ, դրսևորել բնության պահպանի վարքագիծ՝ ներկայիս ու ապագայի սերունդների համար, ինչպես նաև իրազեկ պահել մեր բնակչությանը հազվագյուտ հանդիպող, անհետացման եզրին գտնվող բուսատեսակների մասին:

Գրականություն

1. Գասպարյան Ա. Գ., Կենսաաշխարհագրություն, Երևան, 2005, էջ 266:
2. Վարդանյան Ժ. Հ., Ծառագիտություն, Երևան, 2005, 370 էջ:
3. Гроссгейм А. А., 1939-1967. Флора Кавказа. Баку. М-Л: Азфан, Т.1-7.
4. Флора Армении. 1954 – 2009. Ереван. АН Арм. ССР. Т. 1 - 11.

Նոդիաժը տպագրության է նրաշխարհը խմբագրական կոլեկտիվի անդամ, կ.գ.դ. Հ.Գ.Գալստյանը: